

ԳՐԱԲԱՐԻ ԱՆԿԱՆՈՆ ԵՎ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԻ
ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

ՎԻԿՏՈՐՅԱ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

Հոդվածում քննվում են գրաբարի անկանոն և պակասավոր բայերը, դրանց դասակարգման չափանիշները, լեզվաբանների կատարած դասակարգումների միջև եղած ընդհանրություններն ու տարբերությունները, կատարվում է այդ բայերի գուգադրահամեմատական քննություն: Հոդվածում ներկայացված կարծիքների քննությունը զուգակցվում է անկանոն բայերի համապատասխան ցանկերով, որոնցում նշված են անկանոնության հիմքերն ու բայերի խմբավորման սկզբունքները: Քննվող գլխավոր հարցերից է այն, որ միևնույն բայը տարբեր լեզվաբաններ ընդգրկում են տարբեր խմբերում՝ ներկայացնելով որոշակի հիմնավորումներ: Ընդհանուր վերլուծությունն ամփոփվում և ամբողջանում է վերջում տրված աղյուսակում, որտեղ առավել պարզ են երևում եղած մոտեցումների տարբերությունները, բայերի ընդգրկումները տարբեր խմբերում:

Բանալի բառեր – *անկանոն բայեր, կանոնավոր բայեր, քերականություն, գրաբար, լեզու, դասակարգում, լեզվի զարգացում, խոնարհում, լեզվական համակարգ*

Ինչպես յուրաքանչյուր լեզվի, այնպես էլ հայերենին բնորոշ է անկանոն ձևերի գոյությունը քերականական համակարգում: Անկանոնություններ եղել են գրաբարում, դրանք կան նաև աշխարհաբարում, սակայն տարբեր են դրանց դրսևորումները: Լեզվի զարգացման ընթացքում անկանոնությունները կարող են աստիճանաբար փոփոխվել. որոշ դեպքերում դրանք առհասարակ վերանում են՝ վերածվելով կանոնիկ ձևերի, որոշ ձևեր երբեմն պահպանվում են կամ նվազում, և լեզվի զարգացման հաջորդ շրջան փոխանցվում է դրանց միայն մի մասը: Սակայն կարող են ի հայտ գալ նաև լեզվական ընդհանուր համակարգից շեղվող նոր ձևեր: Այդ պատճառով էլ քերականական միևնույն համակարգի անկանոնությունները լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում սովորաբար տարբեր են: Օրինակ՝ անկանոն բայեր կան և՛ գրաբարում, և՛ աշխարհաբարում, սակայն դրանք հիմնականում տարբեր բայեր են: Անդրադառնալով գրաբարի անկանոն բայերին՝ փորձել ենք զուգադրել և համեմատել դրանք, վեր հանել այն ընդհանրություններն ու տարբերությունները, որոնք առկա են դրանց միջև: Տարբերություններ կան նաև անկանոն բայերի առանձնացման, տարբերակման և գնահատման վերաբերյալ կարծիքներում, որոնց մասին

Էլ կխոսվի ստորև:

Գրաբարում կան բայեր, որոնք խոնարհման տարբեր ժամանակաձևերում կամ միևնույն ժամանակաձևի տարբեր դեմքերում և թվում շեղվում են ընդհանուր համակարգից և հանդես գալիս ոչ կանոնիկ ձևերով: Այդ բայերը լեզվաբանները կոչել են *անկանոն, զարստուղի* կամ *արստուղի* բայեր:

Խոսելով առհասարակ լեզվում գոյություն ունեցող բայական տարատեսակությունների և անկանոնությունների մասին՝ Գ. Ղափանցյանը նշում է, որ. «Հնդեվրոպական բազմաթիվ և բազմատեսակ հնագույն բայաձևերը հետագայում պարզանում են՝ կազմելով քիչ թե շատ հավասարակշռված և ամուր մի սիստեմ, յուրաքանչյուր առանձին լեզվում, որոնց թվում և հայոց լեզվի բայի մեջ, ինչպես վկայված է հինգերորդ դարի առաջին անգամ գրանցված նրա ձևի մեջ...»¹:

Անկանոն բայերը քննելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է առանձնացնել դրանք, սակայն այս հարցի վերաբերյալ կարծիքները տարբեր են: Խոնարհման համակարգում անկանոնություններ ունեցող բայերը տարբեր լեզվաբաններ տարբեր ձևերով են որակել և ներկայացրել՝ երբեմն նույնիսկ գրեթե ջնջելով կանոնավոր և անկանոն բայերի միջև եղած սահմանը՝ դրանք համարելով բայերի հին կամ նոր ձևեր, առավել մշակված կամ դեռևս անմշակ ձևեր: Ս. Ղազարյանը հետևյալ մոտեցումն ունի. «Հայերենի կանոնավոր և անկանոն կամ զարստուղի կոչված բայերը իրենց խոնարհման համակարգով չեն տարբերվում միմյանցից: Նրանց տարբերությունը միայն այն է, որ անկանոն կոչված բայերը անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ձևերում հանդես են գալիս կամ ավելի մաշված, կամ տարբեր արմատներով»²: Այս տեսակետից ելնելով՝ Ս. Ղազարյանն ընդունում է անկանոն բայերի տարանջատման նույնահիմքության և տարահիմքության սկզբունքը, որը համարվում է ամենատարածված տեսակետը քերականագիտության մեջ: Նշենք, որ նույնահիմք անկանոն բայերի դեպքում էլ հիմքը կարող է բացարձակորեն նույնը չմնալ, այլ ենթարկվել որոշակի ձևային փոփոխությունների:

Ս. Ղազարյանը հակված է այն կարծիքին, որ «Այսպես կոչված անկանոնությունը երևում է ոչ թե խոնարհման համակարգի, այլ բայերի ձևերի մաշվածության, առանձին հնչյունների և ձևերի կորստի կամ կրկնակի ձևերի առկայության մեջ»³: Այսինքն, ըստ նրա, անկանոն բայերը գուտ պայմանականորեն են առանձնացված կանոնավորներից՝ հաշվի առնելով ձևային, արմատական, ժամանակային և էլի ինչ-ինչ առանձնահատկություններ: «Մաշված բայաձևերը» կարելի է ընկալել որպես միայնակ մնացած հին ձևեր, որոնք լեզվի զարգացման սովյալ

¹ Գ. Ա. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հին շրջան, Եր., 1961, էջ 271:

² Ս. Ղ. Ղազարյան, Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961, էջ 361:

³ Նույն տեղում, էջ 362:

փուլում արդեն նման չեն ընդհանուր համակարգի ձևերին, ուստի և համարվում են անկանոնություններ:

Անկանոն բայերի ծագման վերաբերյալ կարելի է ասել, որ դրանց մեծ մասն ունի հնդեվրոպական ծագում: Այդ բայերի հիմքերն առկա են դեռևս հնդեվրոպական մայր լեզվում և հնչյունական ու հիմքային գանազան փոփոխությունների հետևանքով ստացել են բառային այն տեսքը, որն առկա է գրաբարում: Պատմական հետազոտողները ընթացքում այդ բայերը նորից ենթարկվել են ինչպես հնչյունական, այնպես էլ հիմքային՝ արմատական փոփոխությունների, մի մասն էլ առհասարակ դուրս է եկել գործածությունից կամ կանոնավորվել է: Ներկայացնենք անկանոն բայերից մեկի՝ շտշ բայի կապը հնդեվրոպական նախալեզվի հետ, ինչպես նաև դրա ծագման և զարգացման պատկերը ըստ Գր. Ղափանցյանի. «...լսեմ, առք.. լուայ, հրամ. լուր-լուարուք, ներկա բունը (*լուս-եմ) եղել է *slus-em, ինչպես սլավ. слышать//слышать, հնդեվրոպական k'lu-արմատից „s“ աճականով, որ հաճախ նաև այլ հնդեվ. լեզուներում (սլավ...հնդիրանական), իսկ աորիստի բունը (lu) կորցրել է արմատի սկզբի „s“-ն (lu-slu)»⁴:

Կանոնավոր և անկանոն բայերի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև անկանոն բայերի տեսակները նշելիս առաջին հերթին հաշվի են առնվում կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում նրանց կրած զանազան փոփոխությունները, քանի որ շեղումներ ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում հիմնականում չեն նկատվում:

Ուսումնասիրողներն անկանոն բայերը սովորաբար բաժանում են երկու հիմնական խմբի. ա) բայեր, որոնց անցյալ կատարյալի հիմքը կազմվում է նույն բայից կամ բայարմատից, սակայն կարող է կրել որոշակի հնչյունական և ձևային փոփոխություններ կամ ունենալ որոշ շեղումներ, բ) բայեր, որոնք անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում ստանում են բոլորովին այլ արմատ, որը կարող է լինել տվյալ բային հոմանիշ, նույնանիշ, իմաստով մոտ կամ հարաբերակից այլ բայի արմատ:

Թեև լեզվաբանները մեծ մասամբ այսպիսի ընդհանուր բաժանում կատարում են, բայց այս հարցի վերաբերյալ կարծիքները տարբեր են: Մ. Աբեղյանն ավելի շատ խմբեր է առանձնացնում՝ առաջին հերթին շեշտը դնելով բայերի կազմության, ունեցած վերջավորությունների, խոնարհման տիպերի բազմազանության, խոնարհման այլընտրանքային տարբերակների առկայության և քերականական այլ հատկանիշների վրա: Հաշվի առնելով քերականական այդ հատկանիշները՝ Մ. Աբեղյանն առանձնացնում է ութ խումբ⁵, որոնց մեջ մտնող բայերն էլ քանակապես գերազանցում են այլ լեզվաբանների (Հ. Աճառյան, Գ. Ղափանցյան, Ա. Աբրահամյան, Ս. Ղազարյան, Ռ.

⁴ Գ. Ա. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 292:

⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1936, էջ 45-55:

Ղազարյան, Է. Մկրտչյան) աշխատություններում ներկայացված անկանոն բայերի թիվը: Ներկայացնենք այդ խմբերի տեսակները և նրանց մեջ ընդգրկված բայերը:

Առաջին խմբում ընդգրկված են այն բայերը, որոնք խոնարհվում են ինչպես *-չիմ, -նում* վերջավորություն ունեցող բայերը (վերջավորություն ասելով՝ նկատի է առնվում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի առաջին դեմքի վերջավորությունը), դրանք են՝ *մեղանչել, ճանաչել* (այս բայի համար իբրև անկանոնություն է նշվում *ճ-ի ծ փոխվելու հանգամանքը՝ ճանաչեմ-ծանեայ*): Նշենք, որ *մեղանչել* բայը լեզվաբանների մի մասը ներառում է բացառությունների շարքում՝ հավանաբար հաշվի առնելով շեղման համեմատաբար քիչ աստիճանը: *Միաձանիլ, պրծանիլ, գառածիլ, անկանիլ, ծիրիլ, ագանիլ* բայերի անկանոնությունն այն է, որ խոնարհման կանոնավոր ձևերին զուգահեռ ունեն նաև անկանոն համարվող ձևեր: Կանոնավոր ձևերում այս բայերը խոնարհվում են կրավորաձև, իսկ անկանոն ձևերում՝ խառը տիպի խոնարհմամբ: *Անկանիլ* բայը խոնարհման կանոնավոր ձևերի հետ ունի նաև ստորադասական երկրորդ ապառնու անկանոն ձև՝ *անկեայց*, իսկ բուն հրամայականի հոգնակի թվում ունի միայն *անկերո՛ւք* ձևը: *Ագանիլ* բայը բուն հրամայականի հոգնակի թվում կանոնավոր ձևին զուգահեռ ունի նաև *ագերո՛ւք* ձևը: *Յանցանել* բայը կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում խոնարհվում է խառը տիպով: *Չանցանել, գառանցանել, ներկանել* բայերը կանոնավոր ներգործաձև խոնարհմանը զուգահեռ անկանոն ձևերում խոնարհվում են խառը տիպով: *Յառնել (յարնչիլ)* ամբողջապես խոնարհվում է խառը տիպով: *Յառուլ* բայն ունի խոնարհման կրավորաձև և խառը տիպեր: *Երդնում* բայը խոնարհվում է կրավորաձև և խառը տիպերով և այս խմբի վերջին բայը *քաղցնուլ բայն* է (անցյալ դերբայ՝ քաղցեալ):

Երկրորդ խմբի բայերը խոնարհվում են *-անեմ, -անիմ, -ում* վերջավորություն ունեցող բայերի պես: *Հանել, ածել, բերել, հեղուսել, նստիլ, զգածիլ, դիպիլ, առնուլ, կալուլ (կալնուլ), հեղձնուլ, ջեռնուլ, կլանել (կլնուլ), հարկանել, հարուլ*:

Երրորդ խմբի բայերը խոնարհվում են *-ամ* վերջավորություն ունեցող բայերի պես. դրանք հինգն են՝ *ասել, գիտել, կարել, մարթել, մերկել*. նշենք, որ այս հինգ բայերը Հ. Ավետիսյանն ու Ռ. Ղազարյանը համարում են որպես կատարյալի հիմքը կազմելիս բուն կանոնից շեղված ձևեր, բայց ոչ անկանոն բայեր (նրանց նշած անկանոն բայերի ցանկում այս բայերը չկան): Ըստ ընդհանուր կանոնի՝ որպես է լծորդության պարզ բայեր՝ այս հինգ բայերի կատարյալի հիմքը պետք է կազմվեր *-եաց/-եց* վերջավորությամբ, սակայն շեղվելով կանոնից՝ կազմվում է *-աց* վերջավորությամբ:

Չորրորդ խմբի մեջ ընդգրկված անկանոն բայերը նման են երրորդ խմբի բայերին, միայն այն տարբերությամբ, որ կատարյալի հիմքից

կազմվող ժամանակներից մի քանիսը խոնարհվում են կրավորաձև:

Դրանք են՝ *յուսայ, լողայ, ջանայ, գթայ, դողայ, ծփայ, դլայ, գոռայ, խանդայ, սգայ, սուրայ, ջանայ, ոռնայ, եռայ, գեռայ, սպառնայ, ցնծայ, զգայ, որսայ, ողբայ, հոգայ, խոկայ*: Այս բայերից *յուսայ* և *գթայ* (ինչպես նաև *փութայ* բայը) բայերը Հ. Ավետիսյանն ու Ռ. Ղազարյանն ընդունում են որպես բացառություն, քանի որ այս բայերը, ըստ կանոնի, ներգործաձև խոնարհվելու փոխարեն խոնարհվում են կրավորաձև բացի բուն հրամայականի եզակի 2-րդ դեմքից, որտեղ խոնարհվում են ներգործաձև, սակայն, այս առանձնահատկությամբ հանդերձ, նրանք այս բայերը չեն ներառում անկանոն բայերի շարքում:

Հինգերորդ խմբի բայերը խոնարհվում են *-ամ, -եմ* վերջավորությունն ունեցող բայերի պես. դրանք են *լուանայ, մոռանայ, ընթանայ, իմանայ, ընկենուլ* (Հ. Ավետիսյանը և Ռ. Ղազարյանը *ընկենուլ* բայը ներառում են բացառությունների մեջ):

Վեցերորդ խմբի մեջ մտնող բայերի առանձնահատկությունն այն է, որ կատարյալի հիմքում ունեն *ց* կամ *ճ* բաղաձայնը, որը պահպանվում է ապառնի ժամանակների մեջ *ց, ջ* տառերից առաջ և հրամայականում: Այդ բայերն են՝ *բանայ, թանայ, կայ, կեայ, լայ, ընթեռնուլ, յենուլ, զգենուլ, լնուլ, խնուլ, բառնայ, դառնայ* (այս բայերից *բանայ, թանայ, լայ, ընթեռնուլ, լնուլ, խնուլ, բառնայ, դառնայ, զգենուլ, յենուլ* բայերը որոշ լեզվաբաններ ներառում են պարզապես բացառությունների շարքում և չեն համարում անկանոն):

Յոթերորդ խմբի բայերը կատարյալի բնում ունեն *ր* բաղաձայնը, դրանք են՝ *առնել (բուն՝ արար), դնել (բուն՝ դիր), տանիլ (բուն՝ տար), լսել (բուն՝ լու, լուր), տալ (բուն՝ տու, տուր)*:

Ութերորդ խմբի բայերի կատարյալի բունը՝ հիմքը, վերցվում է ուրիշ արմատից: Դրանք են՝ *ուտել (կեր), գալ (եկ), երթալ (չոգ, երթ), ըմպել (արբ)*⁶, (այս կետում ներառված բայերն ընդունված է անվանել տարարմատ անկանոն բայեր): Մ. Աբեղյանն առանձնացնում է նաև պակասավոր բայերի խումբ՝ *ունիմ, պարտիմ, պիտի, մարթի, գոգ, եմ, չիք* (վերջինը ժխտական խոնարհմամբ արտահայտված բայ է, այլ ժամանակաձևեր չունի, իբրև դրական ձև համարվում է *իք* ձևը, որը շատ քիչ գործածական է):

Ամփոփելով Մ. Աբեղյանի՝ անկանոն բայերի դասակարգումը՝ կարելի է ասել, որ անկանոն բայերի խմբերի թիվն ավելացել է հիմնականում այն բայերի հաշվին, որոնք խոնարհման կանոնավոր ձևերին գուցա հետ ունեն նաև այլ՝ անկանոն համարվող ձևեր, ինչպես նաև որևէ բացառություն, շեղում, գուցաձևություն ունեցող բայերի մեծ մասը տեղ է գտել Մ. Աբեղյանի ներկայացրած անկանոնների շարքում:

Գ. Ղափանցյանն անկանոն բայերը ներկայացնելիս դրանք բաժանում է երկու խմբի՝ առաջնորդվելով նույնահիմքության և տարահիմ-

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 45-55:

քության սկզբունքով: Առաջին խմբի մեջ ներառում է հետևյալ բայերը. *եղանիս, լինիս, գոս, առնեմ, դնեմ, տամ, լսեմ, հարկանեմ*:

Երկրորդ խմբի մեջ ընդգրկված բայերը՝ *ուտել, ըմպել, գալ, երթալ, ունիլ, գոլ*, Գ. Ղափանցյանը համարում է պակասավոր, որտեղ միաձուլվում են անկանոն բայերի երկրորդ խումբը և պակասավոր բայերը: Լեզվաբանն այսպես է մեկնաբանում այդ երկու խմբի բայերի միաձուլումը մեկ խմբում. «Իմ կարծիքով դրանք տարբեր ցեղային լեզուների ներդրումն են ընդհանուր էթնիկական լեզվում, ուր այդ հոմանիշները կամ ավելի շուտ նույնանիշները օգտագործվում են տարբեր ժամանակների (ներկա և աորիստի) թեմատիկ կազմությունների մեջ»⁷:

Ս. Ղազարյանն անկանոն բայերի համակարգը ներկայացնելիս առաջնորդվում է հետևյալ երկու սկզբունքներով. ա) ներկայի և անցյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում միևնույն արմատ ունեցող բայեր՝ *եղանիլ (եղ), լինիլ (լի), գոլ (գո), առնել (արար) (առնել* բայը անկանոն բայերից միակն է, որի կատարյալի հիմքը կազմվել է իր իսկ արմատի կրկնությամբ), *դնել (դի՝ է նախահավելվածով), տալ (տու է նախահավելվածով), լսել (լու), հարկանել (հար, հարկանել* բայի *կ*-ն համարվում է աճական կամ ուղղակի ոչ արմատական մասնիկ, այդ պատճառով էլ կատարյալի հիմքում դուրս է եկել, որի հետևանքով էլ *հարկանել* բայն ընդգրկվել է անկանոնների շարքում), *ճանաչել (ծան), յառնել (յար), մեղանչել (մեղ)*⁸:

Առավել քիչ անկանոնություններ դրսևորող բայերից են վերը նշված *հարկանել*, ինչպես նաև *ճանաչել, յառնել, յանցանել, մեղանչել* բայերը: Այս բայերի շեղումները կանոնավոր բայերի համեմատությամբ աննշան են: Այդ տիպի շեղումներից մեկը կարող է լինել այն, որ տվյալ բայը տարբեր ժամանակաձևերում պարբերաբար փոխի խոնարհման տիպը՝ ենթարկվելով մեկ ներգործակերպ, մեկ կրավորակերպ, երբեմն էլ խառը խոնարհման տիպերին, մյուսը կարող է լինել որևէ հնչյունի կորուստը կամ հավելումը կատարյալի հիմքի կազմության ժամանակ և այլն:

բ) Անկանոն բայերի երկրորդ խումբը, ընդհանուր առմամբ համապատասխանելով լեզվաբանների մեծ մասի ընդունած սկզբունքին, այսինքն՝ տարարմատությանը կամ տարահիմքությանը (երբ կատարյալի և ներկայի հիմքերը տարբեր են), ներառում է նաև պակասավոր բայերը: Պակասավոր բայերի մասին Ս. Ղազարյանը գրում է հետևյալը. «Ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում տարբեր արմատներ ունեցող բայերը, սովորաբար, ինչպես իրենց ձևավորմամբ և խոնարհման համակարգով, նույնպես և ծագմամբ տարբեր են ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերում: Նրանք տարբեր բառեր են և միմյանց առնչվում են այնքանով, որ լրացնում են իրար քերական

⁷ Գ. Ա. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 292:

⁸ Տե՛ս Ս. Ղ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 362-370:

նական իմաստներով: Նրանցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որոշ ձևերում և այդ հիմունքով էլ պակասավոր է, այսինքն՝ չունի իր դիմավոր բոլոր ձևերը, հետևաբար՝ հայերենի պակասավոր համարված բայերը նույնպես կարելի է դասել այդ կարգի բայերի մեջ: Այդ բայերը հետևյալներն են. *ուտել, ըմպել, գալ, երթալ, ունել, եմ, լինել, գոլ, գոգ, պարտել, չիք, կայ*⁹: Այս սկզբունքից ելնելով՝ տարահիմք և պակասավոր բայերը ներառվում են մեկ ընդհանուր խմբում՝ միավորելով նաև անկանոնության երկու հատկանիշները: Տարահիմք անկանոնների և պակասավորների այդպիսի խմբավորում նկատում ենք նաև այլ լեզվաբանների դասակարգումներում:

Անկանոն բայերի տարանջատման նույնահիմքության և տարահիմքության, ինչպես նաև պակասավոր բայերի՝ անկանոններից առանձնացման կամ անկանոնների առանձին տեսակ համարելու սկզբունքին հետևում են Ռ. Ղազարյանը, Հ. Ավետիսյանը, Է. Մկրտչյանը, Ա. Աբաջյանը, Ն. Դիրբարյանը, Ա. Յուզբաշյանը և ուրիշներ: Նշենք, որ որոշ լեզվաբաններ, պակասավորներն ու տարահիմքերը առանձնացնելով հանդերձ, նույն բայը ներկայացնում են և՛ տարահիմք անկանոնների շարքում, և՛ պակասավորների շարքում, օրինակ՝ *գալ, երթալ, ըմպել, լինել, ունել, ուտել և այլն*:

Այն մասին, թե ինչու են որոշ բայերի մի քանի ժամանակաձևեր բացակայում, որից ելնելով էլ դրանք համարվում են պակասավոր բայեր, նշենք, որ պատմական զարգացման ընթացքում լեզվից կարող են դուրս մնալ ինչպես բառապաշարային, այնպես էլ քերականական որոշ ձևեր, իրողություններ: Դրանց կիրառությունն աստիճանաբար կարող է նվազել, սակավանալ, իսկ երկար ժամանակ չկիրառվելու հետևանքով կարող է նաև առհասարակ դուրս մնալ լեզվական համակարգից: Բնարկե, նմանատիպ այլ քերականական երևույթների համաբանությամբ (տվյալ դեպքում այլ բայերի համապատասխան ժամանակաձևերի նմանությամբ) կարելի է վերականգնել բայերի պակասող ձևերը, սակայն դա արհեստական կլինի և ինչ-որ առումով կխաթարի լեզվի զարգացման բնականոն ընթացքը:

Վ. Համբարձումյանը, խոսելով պակասավոր բայերի և դրանց առաջացման պատճառների մասին, գրում է. «Գրաբարում բայերի խոնարհված, առհասարակ թեքված ձևերը ոչ միշտ են ամբողջական: Լինում են բայեր, որոնք չունեն առանձին ժամանակներ. այլև տվյալ ժամանակի որոշ ձևեր: Այդ երևույթը պայմանավորված է հին գրական հայերենով ավանդված գրավոր հուշարձաններում այս կամ այն բայի ձևաբանորեն փոփոխված ձևերի կիրառության ոչ լրիվությամբ, այսինքն՝ եղել են բայեր, որոնց փոփոխված ձևերի մի մասն այդպես էլ չի գործածվել գրավոր հուշարձաններում և ըստ այդմ էլ մեզ մնացել է ան-

⁹ Նույն տեղում, էջ 371:

հայտ»¹⁰: Այսպիսին են պակասավոր բայերի առաջացման պատճառներն ու վարկածները, որոնք իհարկե ոչ ամբողջությամբ են ներկայացնում պատկերը:

Շարունակելով անկանոն բայերի վերաբերյալ եղած կարծիքների համադրումը՝ նշենք, որ Հ. Աճառյանն անկանոն բայերը բերում է մեկ ընդհանուր խմբով և ներկայացնում հետևյալ ցանկը՝ *առնել, դնել, ըմպել, լսել, ճանաչել, յառնել, ուտել, ունել, տանել, գալ, երթալ, տալ*¹¹: Այստեղ ներկայացված են բայեր և՛ նույնահիմք, և՛ տարահիմք տեսակներից:

Ջուգահեռներ անցկացնելով բերված կարծիքների և բայական բաժանումների միջև՝ նկատում ենք բայերի տեղաշարժ մի խմբից մյուսը. պակասավոր բայերից մի քանիսը ներառվել են անկանոնների շարքում կամ հակառակը, անկանոններից անցել են պակասավորների շարքը կամ էլ ընդգրկվել են մեկից ավելի շարքերում՝ հաշվի առնելով խոնարհման որոշ ժամանակաձևերի բացակայությունը: Որոշ բայեր պակասավորներից անցել են անկանոնների մեջ՝ հաշվի առնելով տարահիմքության դեպքում բայի հիմքի փոխարինումը նոր, հոմանիշ հիմքով: Օրինակ՝ Գ. Ղափանցյանի աշխատության մեջ *ուտել, ըմպել, գալ, երթալ* (ունեն կատարյալի հիմքից կազմվող բոլոր չորս ժամանակները և եզակի ու հոգնակի բոլոր դեմքերը) բայերը բերված են որպես անկանոն պակասավոր բայեր¹²: Ինչպես վերը նշվեց, Գ. Ղափանցյանը չի առանձնացնում տարահիմք անկանոն բայերը պակասավորներից և դրանք համարում է մեկ խումբ: Հետաքրքիր դիտարկում կա *լինել* և *եղանիլ* բայերի վերաբերյալ: Ա. Աբրահամյանը *եղանիլ* բայի *եղ* արմատը նշում է որպես *լինել* անկանոն տարահիմք բայի կատարյալի հիմք, որով խոնարհվում է անցյալ կատարյալ և երկրորդ ապառնի ժամանակներում՝ բուն և հորդորական հրամայականներում՝ պահպանելով սեփական *լի* արմատը¹³: Մ. Ղազարյանը և Գ. Ղափանցյանը *եղանիլ* և *լինել* բայերը բերում են որպես տարբեր անկանոն բայեր, ընդ որում Գ. Ղափանցյանը որպես *եղանիլ* բայի կատարյալի հիմք բերում է հենց *եղ* արմատը, այսինքն՝ այն համարվում է նույնահիմք անկանոն բայ, իսկ *լինիմ* բայի վերաբերյալ նշում է, որ «չունի աորիստ (սահմ. եղ.)», իսկ մնացած ձևերը, բացի ստորադասական եղանակի եզակի առաջին ապառնուց, կազմվում են *լի* արմատով¹⁴: Մ. Աբեղյանը *եղանիմ* և *լինիմ* բայերը բերում է որպես պակասավոր բայեր, ինչպես նաև որպես *եմ* և *գում* պակասավոր բայերի պակասը լրացնող ձևեր¹⁵: Մ. Ղազարյանը *ե-*

¹⁰ Վ. Գ. Համբարձումյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2018, էջ 305:

¹¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատոր 4, Բ գիրք, Եր., 1961, էջ 32:

¹² Տե՛ս Գ. Ա. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 293:

¹³ Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 204:

¹⁴ Տե՛ս Գ. Ա. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 291-292:

¹⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 56, 59:

ղանհիլ բայը նշում է որպես նույնարմատ անկանոն բայ, կատարյալի հիմք է նշվում *եղը*, ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակները նշում է որպես ոչ գործածական, անհրաժեշտության դեպքում կիրառվում է *լի-նիլ* բայի համապատասխան ձևերը¹⁶:

Լինիլ բայի պակասող ձևերը (անցյալ կատարյալ, երկրորդ ապառնու եզակի 1-ին դեմք) չեն լրացվում այլ բայերով, մյուս ձևերը կազմվում են *լի* արմատով: Այս տեսակետից ելնելով՝ *լինիլ* բայը ավելի շուտ պակասավոր բայ է, քան անկանոն. անկանոն է այնքանով, որ իր խոնարհման ընդհանուր համակարգով շեղվում է սահմանված կանոններից: Իրականում *եղանիլ*, *լինիլ*, ինչպես նաև *եւ* բայերի միմյանց փոխարինելու, որոշ դեպքերում առանձին հանդես գալու հանգամանքն ունի գիտականորեն հիմնավորված պատճառներ: Ս. Ղազարյանն այդ մասին գրում է. «Հայերենի *եւ*, *լինիւմ* և *եղանիւմ* օժանդակ բայերը իրենց գործածությամբ, միմյանց փոխարինելու, ինչպես նաև իրենց ծագմամբ կապված են միմյանց հետ: *Եւ* օժանդակ բայը, որը ծագում է հնդեվրոպական *es* բայից, հայերենում պահպանվել է *եւ* ձևով, որի մեջ *ւ* դեմքի վերջավորությունն է. այդ բայի անորոշ ձևը հավանաբար եղել է *ել*, որը պահպանվել է *եղանիլ* բայի մեջ *լ* հնչյունի *ղ*-ի փոխանցմամբ: *Լինիլ* բայի արմատը հայերենում *լ*-ն է կամ *լէ*, որը հավանաբար *ել-ele* բառաձևի տարբերակն է, որտեղ արմատական բառի բոլոր հնչյունները /es/ ընկել և ստեղծվել է նոր բառ, բայական *լ-լէ* մասերով, *ն* ածանցով, որին կցվել է հայերենի անորոշ դերբայի *լ* վերջավորությունը՝ տալով նրան բայական նոր կերպարանք»¹⁷: *Գոլ* բայը Գ. Ղափանցյանն ընդգրկում է անկանոն բայերի առաջին խմբում՝ հաշվի առնելով ներկայի և կատարյալի հիմքերի նույնությունը¹⁸, իսկ Ս. Աբրահամյանը այդ նույն բայն ընդգրկում է պակասավոր բայերի մեջ՝ հաշվի առնելով խոնարհման համակարգում նրա պակասող ձևերը¹⁹:

Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ անկանոն բայերը լինում են նույնահիմք և տարահիմք: Նույնահիմք անկանոն բայերի հիմքը կարող է ենթարկված լինել որոշ հնչյունական փոփոխությունների: Տարահիմք անկանոն բայերի պարագայում լինում է ներկայից տարբեր բոլորովին այլ հիմք, հաճախ տվյալ բայի հոմանիշ կամ նույնանիշ որևէ այլ բայից վերցված: Միևնույն բայը կատարյալի հիմքի համար կարող է ունենալ մի քանի տարբերակ, ինչպես նաև միևնույն բայի տարբեր ժամանակաձևերի համար ունենալ տարբեր ձևեր: Որոշ լեզվաբաններ անկանոնների տարատեսակ են համարում նաև պակասավոր բայերը, որտեղ տվյալ բայը խոնարհման համակարգում ունի պակասող ձև կամ ձևեր կամ առհասարակ ունի միայն մեկ կամ երկու ձև, ինչպես օրինակ՝ *չիք* բայը, որն ունի միայն այս ձևը: Որոշ լեզվաբաններ էլ պակա-

¹⁶ Տե՛ս Ս. Ղ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 362:

¹⁷ Ս. Ղ. Ղազարյան, նշվ. աշխ. էջ 363:

¹⁸ Տե՛ս Գ. Ա. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 292:

¹⁹ Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ. էջ 209:

սավոր բայերը ներկայացնում են որպես բայերի առանձին տեսակ, կամ որոշ անկանոն տարահիմք բայեր տեղ են գտնում և՛ տարահիմք անկանոնների մեջ, և՛ պակասավոր բայերի մեջ: Նշենք նաև, որ տարբեր լեզվաբաններ անկանոն բայերի մասին խոսելիս առանձնացրել են տարբեր բայախմբեր՝ նշելով դրանց դրսևորած անկանոնությունները, երբեմն էլ պակասավոր համարվող բայական ձևերը ընդգրկվել են անկանոն բայերի խմբերում և, հակառակը, անկանոն բայերը տեղ են գտել պակասավոր բայերի շարքում: Որոշ լեզվաբանների դասակարգման մեջ տարբերություններ են նկատվում նաև անկանոն բայերի նույնահիմք և տարահիմք դասակարգման մեջ մտնող բայերի ցանկում, դրանք ևս լիարժեքորեն չեն համապատասխանում իրար:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ կան մի խումբ անկանոն բայեր՝ իրենց մեծ ու փոքր տարատեսակ խմբերով, և պայմանավորված այն բանով, թե ինչ սկզբունք է հիմք ընդունվում բայերի ունեցած շեղումները, բացառությունները ներկայացնելու և դասակարգելու համար, դրանք դասակարգում կամ ներառվում են այս կան այն խմբի մեջ՝ անվանելով այն ըստ ընտրված սկզբունքի:

Ստորև ներկայացվում է աղյուսակ, որտեղ տրվում են մի քանի լեզվաբանների անկանոն բայերի դասակարգման պատկերը: Ա-ով նշվում են այն անկանոնները, որոնք տեսակներով տարանջատված չեն, **պ**-ով՝ պակասավորները, **տ**-ով՝ տարահիմք անկանոնները, **ն**-ով՝ նույնահիմք անկանոնները, **տ-պ**-ով՝ անկանոնների այն տեսակը, որտեղ նույն տեսակի տակ են ներկայացված տարահիմք և պակասավոր անկանոնները, **տ, պ**-ով՝ այն բայերը, որոնք ներկայացված են առանձին խմբերով՝ տարահիմք և պակասավոր, սակայն կրկնվում են այս երկու խմբերում, **ն, տ-պ**-ով՝ այն բայերը, որոնք ընդգրկված են և՛ նույնահիմք անկանոնների, և՛ տարահիմք պակասավորների շարքում: Աղյուսակում չենք ընդգրկել Մ. Աբեղյանի առանձնացրած անկանոն բայերը՝ հաշվի առնելով, որ դրանց ցանկը բավական մեծ է. անկանոն բայերը ութսունից ավելի են, պակասավորները տասնմեկն են: Մ. Աբեղյանի դասակարգումը մեծ մասամբ չի համընկնում մյուս լեզվաբանների բերած անկանոն բայերի բաժանումներին և խմբատեսակներին (համընկնում է միայն 8-րդ խումբը՝ տարահիմք անկանոնների և պակասավորների մեծ մասը), այդ իսկ պատճառով դրանք մանրամասն ներկայացրել ենք հոդվածում, բայց չենք ներկայացրել աղյուսակում:

Գրաբարի անկանոն և պակասավոր բայերի աղյուսակ

Հեղինակ		Բայեր	Հ. Աճառյան	Գ. Ղափանցյան	Ռ. Ղազարյան	Հ. Ավետիսյան	Ա. Աբրահամյան	Է. Մկրտչյան	Ս. Ղազարյան	Վ. Համբարձումյան
1	առնել	ա	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
2	երդնուլ			ն	ն			ն		ն
3	դնել	ա	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
4	լսել	ա	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
5	հարկանել		ն	ն	ն			ն	ն	ն
6	ճանաչել	ա		ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
7	յառնել	ա		ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
8	լինել		ն	տ, պ	տ, պ	տ	տ	ն,տ-պ	տ	տ
9	ըմպել	ա	տ-պ	տ, պ	տ, պ	տ	տ	տ-պ	տ	տ
10	երթալ	ա	տ-պ	տ, պ	տ, պ	տ	տ	տ-պ	տ	տ
11	գալ	ա	տ-պ	տ, պ	տ, պ	տ	տ	տ-պ	տ	տ
12	տանել	ա		ն	ն			ն		ն
13	տալ	ա	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն
14	ուներ	ա	տ-պ	տ, պ	տ, պ	տ	տ	տ-պ	տ	տ
15	ուտել	ա	տ-պ	տ, պ	տ, պ	տ	տ	տ-պ	տ	տ
16	եմ			պ	պ	պ	պ	տ-պ	պ	պ
17	գոլ		ն	պ	պ	պ	պ	ն,տ-պ	պ	պ
18	կայ			պ	պ	պ	պ	տ-պ	պ	պ
19	պարտել			պ	պ	պ	պ	տ-պ	պ	պ
20	գոգ		տ-պ	պ	պ	պ	պ	տ-պ	պ	պ
21	չիք			պ	պ	պ	պ	տ-պ	պ	պ
22	մեղանչել					ն		ն		ն
23	եղանիլ		ն					ն		ն
24	յանցանել					ն		ն		ն

ВИКТОРИЯ МУРАДЯН – Вопросы о классификации неправильных и недостаточных глаголов.– В статье рассматриваются неправильные и недостаточные глаголы грабара, критерии их классификации, сходство и различия между классификациями, предлагаемыми лингвистами, сравнительный анализ этих глаголов. Параллельно с рассмотрением мнений, в статье представлены соответствующие списки с неправильными глаголами, а также объясняются основания неправильности и принципы группировки глаголов. Главным из рассматриваемых вопросов является тот, что разные лингвисты включают один и тот же глагол в разные группы, предъявляя определенные обоснования. Общий анализ подготовлен и завершен в таблице, которая приводится в конце. В ней точнее видны различия в существующих подходах, включение глаголов в разные группы.

Ключевые слова: *неправильные глаголы, правильные глаголы, грамматика, grabar, язык, классификация, языковые развитие, спряжение, языковая система*

VIKTORYA MURADYAN – *About the Issue of Classification of Irregular and Defective Verbs.* – The article studies the irregular and defective verbs of Grabar, the criteria of their classification, the similarities and differences between the classifications made by linguists, and a comparative study of these verbs. The examination of the opinions presented in the article is combined with the corresponding lists of irregular verbs, in which the bases of the irregularity and the principles of grouping the verbs are mentioned. One of the main issues under consideration is that different linguists include the same verb in different groups, presenting certain justifications. The general analysis is summarized and completed in the table at the end, where the differences in the existing approaches and verbs included in different groups are seen more clearly.

Key words: *irregular verbs, regular verbs, grammar, Grabar, language, classification, language development, conjugation, language system*